

УДК 32:008

В.Л. Пасісниченко, І.М. Пасісниченко

В ПОШУКАХ ТЕОРІЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ: ПРОБЛЕМИ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ПОНЯТТЯ

Стаття присвячена аналізу кількох хвиль теоретичного осмислення поняття «політичної культури» як прикладу вад слабкої концептуалізації взаємодії між культурою та політикою. Розглянуті спроби теоретиків подолати концептуальну невизначеність поняття за рахунок запозичення інструментарію психології, соціології та антропології.

Ключові слова: культура, політика, громадянська культура, політична культура.

В статье анализируется несколько волн теоретического осмысления понятия «политической культуры» как пример угроз слабой концептуализации взаимодействия культуры и политики. Рассматриваются попытки теоретиков преодолеть концептуальную неопределенность понятия за счет привлечения инструментария психологии, социологии и антропологии.

Ключевые слова: культура, политика, гражданская культура, политическая культура.

This paper presents analysis of political culture theoretical studies as a sample of a weak conceptualization of cultural/political relations. Much attention is paid to those scholars who try to overcome this conceptual uncertainty by employing instruments of psychology, sociology and anthropology.

Key words: culture, a policy, civil culture, political culture.

Постановка проблеми. Поняття політичної культури в соціальній теорії належить до числа тих які вважаються найбільш суперечливими. Його активне використання науковцями зовсім не заважає їм нехтувати ним коли мова йде про визначення базових чинників. Опираючись ідеалістичній абсолютизації ролі культури вони зазвичай потрапляють під вплив ідеї вторинності культури. Інтелектуальне коріння такої недооцінки культури в цілому та політичної культури зокрема слід шукати у наслідках домінування детерміністичних теорій марксизму, структуралізму та структурного функціоналізму. Усі вони виходили з того, що культура є вторинною по відношенню до матеріальних факторів, первинних економічних і політичних

структур як головних детермінантів. Якщо ж зважити на те, що «опальний» концепт культури спромігся хоч якось представити себе у царині соціальної теорії саме через поняття політичної культури, то суперечності навколо нього не видаються дивними. Не дивно й те, що дискусії навколо політичної культури характеризуються одночасно і як давні, і як такі, що знаходяться у зародку. Адже історія останніх десятиліть дослідження політичної культури демонструє вражаючі коливання у популярності цієї проблематики. Інтерес до неї то спалахує, як у 1960-х роках, то затухає, щоб знов відродитися у 1980-х роках.

Аналіз актуальних досліджень. Про чергову актуалізацію цієї теми свідчить остання хвиля досліджень, автори яких все частіше говорять про необхідність «повернення культури» в аналіз політики, демократії та громадянського суспільства [4; 17].

Метою цієї статті є аналіз цих досліджень як різних спроб теоретичного осмислення політичної культури та визначення типових проблем, що постають в процесі концептуалізації таких складних понять як «політична культура».

Виклад основного матеріалу. Говорячи про інтелектуальні джерела студій з політичної культури слід в першу чергу вказати на М. Вебера. Його аналіз впливу протестантської етики на розвиток капіталізму запропонував перспективу бачення зв'язку між культурними цінностями, віруваннями та «прогресом» суспільства. Але головний поштовх ці дослідження отримали в післявоєнний період в контексті розвитку політичної соціології, зацікавленої у відтворенні умов для подальшої демократизації. Особливу роль тут зіграв Т. Парсонс з його баченням культури як системи усталених цінностей та норм, що відображають сутність конкретних груп. Звідси пішло есенціалістське тлумачення політичної культури, яке, на думку сучасних дослідників, з визначальної риси перетворилось на концептуальну ваду цього поняття [17, р. 713].| Зокрема, цей есенціалізм яскраво демонструє С. Гантінгтон, коли в межах соціального підходу до політичної культури та культури як цивілізації у широкому смислі, він протиставляє статичне бачення культури ліберального демократичного «Заходу» «іншому», насамперед, ісламському світові [6].

Коріння сьогоденішнього обговорення проблеми політичної культури сягають 1960-х років, коли Г. Алмонд та С. Верба у своїй роботі «Громадянська культура» (1963) не тільки відродили значимість самого поняття політичної культури, але й сформували новий тип культури – «громадянську культуру». Це дозволило політичній культурі, як важливій умові демократії, отримати підтримку з боку неполітичних сил громадського суспільства. Слід наголосити, що з цього часу поняття політичної культури тісно переплітається з поняттям громадянського суспільства. Та обставина, що спочатку у Г. Алмонда та С. Верби, а пізніше у Р. Патнема, термін громадянського суспільства прямо майже не вживається, ніяк не суперечить загальному визнанню науковцями величезної ролі, яку відповідно поняття «громадянської культури» та «соціального капіталу» зіграли також у розвитку теорії громадянського суспільства.

Якщо коротко охарактеризувати підхід, який сповідували Г. Алмонд та С. Верба відроджуючи політичну культуру, то він чітко визначається як психологічний. При цьому політична культура розглядається через призму відношення індивіду до політичної системи і її складових, а також його відношення до свого місця у цій системі. Ці відношення поділяються на три види – когнітивні, афективні, оціночні – і, відповідно, репрезентують знання людини про політичну систему, почуття, пов'язані з нею, та судження про неї. Тому для Г. Алмонда й С. Верби політична культура – це «певний набір індивідуальних психологічних показників» [1, р. 13, 15]. З іншого боку, важливо те, що, на їх думку, вказані психологічні показники виявляються шляхом соціологічних опитувань. Відповідно, у своєму аналізі ролі політичної культури у політичному процесі, вони використовують результати опитування близько п'яти тисяч громадян з п'яти країн: Англії, Німеччини, Італії, Мексики та Америки.

Тому у 1963 році Г. Алмонд та С. Верба відзначились не тільки успішним відродженням поняття політичної культури та відкриттям її нового сприятливого демократії типу – громадянської культури. Вони одночасно

заклали два суттєвих недоліки у концептуалізацію політичної культури. Перший з них стосувався її визначення як психологічної та суб'єктивної, що сприяло подальшому домінуванню біхевіорістського бачення політичної культури. Другий концептуальний недолік став продовженням першого. Політична культура, перетворившись у набір індивідуальних психологічних показників (цінностей, вірувань, переконань стосовно політики), фактично була виведена за публічну у сферу, стала «таємною», адже за її психологічними складовими неможливо спостерігати ззовні. Не випадково, повертаючись до теми політичної культури у своїй роботі 1982 року, і фактично переосмислюючи це поняття після двох десятиліть занепаду інтересу до нього у науковому середовищі, ці автори недвозначно відмовляють політичній культурі у статусі теорії. Для них вона «не теорія», а «набір перемінних, які можуть використовуватися у конструюванні теорій» і пояснювальна роль яких «є емпіричною проблемою» [2, р. 26]. Відповідно, рушійним фактором політичної культури у Г. Алмонда та С. Верби стає не теорія, а емпіричні дослідження та методика їх проведення, адже індивідуальні психологічні показники політичної культури можливо виявити лише шляхом соціологічних опитувань.

Як наслідок, теоретична традиція політичної культури 60-х роках минулого століття, попри її інновації, одночасно породила фундаментальні концептуальні проблеми. Використання психологічно редукованого поняття культури в аналізі політичної культури не дало чіткого теоретичного пояснення механізмів взаємодії культури та політики. А акцент на методах компаративних соціологічних досліджень слугував певним виправданням цієї теоретичної слабкості, так ніби емпіричні дані відповідають на питання краще за теорію.

Подібна логіка добре простежуються і у сучасних дослідників політичної культури, яка після чергового відродження у 1980-х роках вже більш ґрунтовно посіла своє місце серед актуальних проблем соціальної теорії. Наприклад, Р. Інглхарт має усі підстави, навіть з огляду на свої роботи, посилатися на значення зібраних ним та його колегами міжнаціональних емпіричних даних.

Так само він зберігає відданість біхевіористській традиції, коли говорить про культуру як «суб'єктивний компонент у інструментарію, який суспільство використовує у стосунках з оточуючим середовищем» [7, р. 55]. Інша річ, коли Р. Інглхарт говорить про «добре розвинуту теорію політичної культури» та про те, що завдяки своєму черговому ренесансу остання створює альтернативу теорії раціонального вибору як загальна схема, що пояснює політичну поведінку [8, р. 1024]. Тут скоріше бажане видається за дійсне. Попри постійні заяви про те, що певні культурні фактори «тісно» чи «безпосередньо» пов'язані з певними політичними чи економічними явищами, природа та конкретні причинні механізми таких зв'язків не розкриваються [7, р. 67].| В усякому разі складається враження, що для Р. Інглхарта ці взаємозв'язки скоріше виглядають як аксіома, що взагалі не потребує доказів.

Іншим прикладом відображення старих концептуальних проблем політичної культури в нових умовах слугує її нова версія – теорія «соціального капіталу» Р. Патнема. Його роботу «Демократія в дії» (1993), в якій і було сформовано теорію соціального капіталу, можна назвати як відродженням ідей Г. Алмонда та С. Верби у 1990-і роки, так і їх значною трансформацією. Говорячи про паралелі між ними, треба зазначити, що Р. Патнем теж спровокував хвилю активних дискусій, що вийшли далеко за академічні межі. У даному випадку сталося досить рідке явище популяризації наукової концепції, яка стала справжньої сенсацією і зробила термін «соціальний капітал» одним з найпопулярніших не тільки серед науковців. Інша особливість робіт Р. Патнема полягає у тому, що поняття «політична культура» та «громадянська культура» прямо ніде у нього не вживаються. Однак, майже всі сучасні дослідники та учасники численних дискусій на цю тему визначають його як сучасного теоретика політичної та громадянської культури. Так само його ім'я пов'язують з традицією неотоквіліанства та проблематикою громадянського суспільства, хоча, знов-таки, останнім терміном він теж майже не користується. Справа в тім, що за зовнішньою простотою та привабливістю його загальної теоретичної схеми, яку ще більше посилив елемент популізму, важливо прослідкувати

логіку та систему аргументації притаманну сучасному дискурсу політичної культури та громадянського суспільства.

По-перше, це продовження лінії дослідження зв'язку між політичною культурою та демократією у таких його проявах, як вплив «громадських» якостей людини та організацій на політичну поведінку та політичну систему взагалі.

По-друге, це сформульований мовою громадянського суспільства аргумент, що справжнім підґрунтям демократії є широкий розвиток культури та практики незалежних добровільних асоціацій.

Наприклад, шукаючи пояснення різниці у якості роботи головних інститутів північної та південної Італії, Р. Патнем акцентує увагу на факторі «громадської спільноти» (*civic community*). На думку численних авторів, цей термін співпадає по змісту з поняттями політичної культури та громадянської культури у інтерпретації Г. Алмонда та С. Верби. Головними індикаторами громадської спільноти, як основи поняття «соціального капіталу», визначаються залученість до громадської діяльності; політична рівноправність; солідарність, довіра та толерантність; соціальні норми та мережі співробітництва [15, р. 86–91]. Поєднавши всі ці показники і отримавши індекс громадської зрілості, Р. Патнем говорить про кореляцію між соціальним капіталом та ефективністю діяльності регіональних інститутів. Наявність соціального капіталу на півдні Італії слугує поясненням його принципової відмінності від «нецивільних» південних регіонів, де соціальний капітал є відсутнім або нерозвиненим [15, р.115]. Тому, поділяючи думку Токвіля, Р. Патнем бачить щастя як життя у громадській спільноті.

Цілком очевидно, що Р. Патнем як теоретик соціального капіталу відходить від крайнощів психологічного редукціонізму у баченні політичної культури, який демонстрували його попередники. Але в інших аспектах його теорія несе відбитки концептуальних вад 60-х років. Досить влучно спорідненість між «громадянською культурою» Г. Алмонда та С. Верби та «соціальним капіталом» Р. Патнема зафіксував та сформулював Д. Лейтін. Він

назвав теорію соціального капіталу Р. Патнема «громадянською культурою у тридцятирічному віці» [10].

У першу чергу ця спорідненість проявляється у тому, що теоретичні висновки вченого також базуються на результатах соціологічних опитувань ставлення громадян до політичної системи та емпіричному матеріалі, наприклад, вивчення розвитку регіонів Італії за двадцятирічний період. По-друге, очевидно, що Р. Патнем активніше вдається до аналізу власне теоретичних проблем, зокрема, кореляції між цивільними традиціями та ефективністю політичних інститутів. Але навіть поняття «соціального капіталу», запозичене ним з метою конкретизувати як культурні передумови «формуєть» ефективну демократію, не дає бажаної концептуальної чіткості. Тому в якості висновків пропонується збудований на емпіричній базі невиразний конструкт, згідно з яким при певних умовах успадкований соціальний капітал у формі норм взаємодії та мережі цивільної залученості посилює соціальну довіру, що сприяє розвитку соціального співробітництва у напрямку підтримки «гарного» урядування [15, р. 167–81]. У цьому контексті заслуговують на увагу наступні положення Р. Патнема: «Цивільний контекст є важливим для діяльності інститутів» [15, р. 115] та «ефективність регіональної влади певним чином дуже тісно пов'язана з цивільними характеристиками соціального та політичного життя притаманного регіону» [15, р. 116]. Але фактично головне питання про те, як ця цивільність, норми та мережі соціального капіталу безпосередньо впливають на характер урядування та економічного розвитку, Р. Патнем залишає без відповіді. Вираз «певним чином» не сприяє пошуку концептуальної чіткості.

Надалі Р. Патнем навіть зазначає, що його метою вже не є визначення пояснювальних механізмів та встановлення безпосередніх зв'язків чи відповідь на питання про причинність. Замість цього лунає заклик думати не в термінах причини та наслідку, а в термінах «соціального еквілібріуму» [15, р. 148, 181]. Втім, це поняття ще менш зрозуміле ніж «соціальний капітал» і тим більше не

може приховати наявні суттєві прогалини у концептуалізації політичної культури.

Не в останню чергу така слабка концептуалізація політичної культури зробила її уразливим об'єктом для гострої критики. Опора виключно на емпіричні дані та соціологічні опитування не може адекватно замінити теоретичного осмислення проблеми. Цього недостатньо для розуміння справжніх причин у зміні культурних норм, особливо коли мова йде не про те як змінюються ці норми, а про те, чому вони змінюються і чому це відбувається у певний спосіб. Тому за умови концептуальної слабкості політичної культури її критикам вдається досить легко відстоювати зворотні тези.

Найбільш популярною з них є твердження, що політична культура не формує політичну систему, а, навпаки, є її продуктом. Іншими словами, відношення людей до політичної системи є скоріше продукт цієї системи, а не чинник її формування. Зокрема, подібний критичний підхід демонструють у своїх роботах С. Пейтмен [14] та Б. Беррі [2]. Вони наголошують на тому, що політична культура повинна розглядатися не як причина, а як наслідок політичних процесів. Тому треба говорити не про вплив громадянської культури на демократію, а навпаки про те, що демократія формує громадянську культуру. Досить влучною в цьому відношенні є критика концепції політичної культури Г. Алмонда та С. Верби з боку Б. Беррі. Він пише, що «хоча вона і надає величезний обсяг вражаючих соціологічних опитувань щодо політичних уподобань та ставлень, дуже мало зусиль приділяється тому, щоб надати свідчення про взаємозв'язок між цими ставленнями та функціонуванням існуючої в країні політичної системи» [2, р. 48].

Навіть такий дружньо налаштований критик як А. Ліпгарт визнає, що попри детальність даних опитувань, які проводились Г. Алмондом та С. Вербою, кінцеві результати виглядають більш як імпресіоністські ніж систематизовані [12, р. 41]. Тому, стаючи на захист їх позиції, А. Ліпгарт ревізує попередню слабку теоретичну аргументацію і проголошує, що «дія політичної структури є таким чином і причиною і наслідком політичної

культури» [12, р. 49]. Але такі кроки не поліпшують ситуації концептуальної невизначеності цього поняття. Адже без відповіді залишається ключове питання – як «працює» політична культура, як вона мотивує дії індивіда та впливає на колективну політичну та економічну поведінку.

У цьому контексті цікавими є спроби дослідників політичної культури подолати вказані концептуальні проблеми шляхом залучення теоретичних можливостей антропологічної концепції культури К. Гірца (до речі, погляди останнього сформувались під впливом того ж М. Вебера та його вчителя – Т. Парсонса). К. Гірц розуміє культуру як системи символів та структур за допомогою яких люди надають смисл своєму існуванню. Що ж до політики, то він називає її лише однією з принципів арен, на якій відбувається публічне розгортання таких структур [5, р. 312]. Під впливом антропологічного бачення культури як системи символів сформувався більш радикальний напрям ревізії поняття політичної культури, покликаний подолати монополію її редукції до психологічних показників та методів проведення соціологічних опитувань. Цей підхід дістає різні назви – антропологічного, герменевтичного, семіотичного, інтерпретаційного тощо – але його представників, за оцінкою С. Велча, поєднує акцент на символічній інтерпретації політики і політичної культури [18]. Остання в межах даного підходу розуміється як система «ресурсів» – образів, символів, міфів та традицій, що надають смисл поведінці групи. Важливу роль в цій системі відіграють міф про походження та ідеологія як загальна інтерпретація широкого кола тем та проблем. Такий прихильник символічного бачення політичною культурою як Д. Керцер проголошує, що політика у своїй основі є «символічною креативністю», що також пов'язана з ритуалом, дискурсом та значним впливом емоційного фактору. Останній стимулює процес ідентифікації себе з певними міфами, символами та ритуалами. Вся історія для нього є наслідок подвійного процесу міфологізації та ритуалізації [9, р. 123, 156].

Про мотивуючу силу символу говорить також Р. Мерелмен [13], який інтерпретує поняття політичної культури як систему ідей, яка

використовуються для сприйняття політичної сфери. Сюди він включає не тільки сукупність приватних думок, але й формальну політичну діяльність, роботу та дозвілля. Так, на його думку, формується колективне бачення того, що ми маємо на увазі, говорячи про свободу та особистість. Не випадково Р. Мерелмен окремо зупиняється на ролі масової культури, бо вважає, що вона формує політичну ідентичність та дискурс. Масова культура, стверджує він, визначає політичні нарації стосовно тих чи інших соціальних явищ та акторів. Це стається завдяки тому, що культура надає нам велику кількість соціально значимих культурних іміджів, у тому числі нарацію ліберальної демократичної політики як вона проявляється у повсякденному житті.

Ще більшу роль символам надає Дж. Томпсон [16], ставлячи їх у центр свого розуміння культури та ідеології. На його думку, символічні форми постійно та продуктивно вплетені у самі соціальні відносини. Отже, культура стає у нього інтегральним компонентом соціальної та політичної дії. На прикладі ролі засобів масової комунікації, що подібно до інтелектуалів виконують роль агентів культури, Дж. Томпсон фіксує загальний широкий процес продукування, обміну та споживання символів. Наш аналіз політичної культури, стверджує він, треба насамперед повернути у бік різноманітних та складних шляхів, через які символічні феномени циркулюють у соціальному просторі і взаємодіють зі сферою владних відносин. Запобюігаючи крайностям як ідеалістичної абсолютизації ролі культури, так і матеріалістичного редуціювання культури до «базисних» факторів, Дж. Томпсон розглядає її як те, що одночасно формує та формується політичним процесом.

Разом з тим, новий підхід до поняття політичної культури не виглядає легким виходом з зазначеного концептуального лабіринту. Це скоріше входження в нове його коло. Зокрема, на прикладі робіт такого відомого прихильника символічного підходу до політичної культури як Д. Лейтін [10; 11], можна прийти до наступного висновку. З одного боку К. Гірц надихнув соціальних теоретиків звернути увагу на культуру як систему символів, у якій дослідники можуть вбачати певні смисли. З іншого боку, одночасно

успадковуюються проблеми притаманні самій концепції культури К. Гірца. Серед її головних недоліків називається бачення цих смислів як фіксованих і заданих наперед, що робить загальну систему іммобільною та блокує можливості для дій будь яких агентів. Слід також нагадати, що сам К. Гірц назвав завдання концептуалізації відносин між культурою та політикою зухвалим, адже, на його думку, «майже відсутній теоретичний апарат для його виконання» [5, р. 312]. Втім, навряд чи ці побоювання К. Гірца та складності застосування його ідей, на які вже наштовхнулись сучасні дослідники, можуть зупинити цей теоретичний пошук в царині політичної культури та блукання по її концептуальним лабіринтам.

Висновки і перспективи подальших досліджень. У висновку слід зазначити, що наведений аналіз різних теоретичних підходів до «політичної культури» починаючи з 1960-х років дозволяє констатувати наступні ключові положення.

По-перше, ці зусилля теоретиків є свідомим болючого процесу «повернення культури» в аналіз політичної проблематики.

По-друге, студії з політичної культури демонструють небезпеку недооцінки ролі концептуальних питань. Недостатній рівень концептуалізації взаємодії культури та політики, що виявляється в цих студіях, не може бути замінено простим посиланням на емпіричні соціологічні дані щодо політичної культури чи її редукції до індивідуальних психологічних показників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Almond G. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations / G. Almond, S. Verba. — Princeton, NJ : Princeton University Press, 1963. — 176 p.
2. Almond G. The Civic Culture Revisited / G. Almond, S. Verba. — London : Sage, 1989. — 213 p.
3. Barry B. Sociologist, Economist, and Democracy / B. Barry. — Chicago : University of Chicago Press, 1978. — 234 p.
4. Ellis R. Culture Matters: Essays in Honor of Aaron Wildavsky / R. Ellis, M. Thompson. — Boulder : Westview Press, 1997. — 252 p.
5. Geertz C. The Interpretation of Cultures. Selected Essays / C. Geertz. — London : Fontana Press, 1993. — 470 p.
6. Huntington S. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order / S. Huntington. —

- New York : Simon and Schuster, 1996. — 367 p.
7. Inglehart R. Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic and Political Change in Forty-three Societies / R. Inglehart. — Princeton : Princeton University Press, 1997. — 453 p.
 8. Inglehart R. The Renaissance of Political Culture / R. Inglehart // *American Political Science Review*. — 1988. — Vol. 82. — P. 1203—1230.
 9. Kertzer D. Politics and Symbols: The Italian Communist Party and the Fall of Communism / D. Kertzer. — London : Yale University Press, 1996. — 211 p.
 10. Laitin D. The Civic Culture at Thirty / D. Laitin // *American Political Science Review*. — 1995. — Vol. 89. — P. 168—173.
 11. Laitin D. Hegemony and Culture: Politics and Religious Change among the Yoruba / D. Laitin. — Chicago : University of Chicago Press, 1986. — 324 p.
 12. Lijphart A. The Structure of Inference / A. Lijphart // *The Civic Culture Revisited*. — London : Sage, 1989. — P. 37—56.
 13. Merelman R.M. Partial Vision: Culture and Politics in Britain, Canada and the United States / R.M. Merelman. — Madison : University of Wisconsin Press, 1991. — 187 p.
 14. Paitin C. The Civic Culture: A Philosophical Critique / C. Paitin // *The Civic Culture Revisited*. — London : Sage, 1989. — P. 57—102.
 15. Putnam R. Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy / R. Putnam. — Princeton, NJ : Princeton University Press, 1993. — 258 p.
 16. Thompson J. Ideology and Modern Culture / J. Thompson. — Cambridge : Polity Press, 1990. — 214 p.
 17. Wedeen L. Conceptualizing Culture: Possibilities for Political Science / L. Wedeen // *American Political Science Review*. — 2002. — Vol. 96. — № 4. — P.713—728.
 18. Welch C. The Concept of Political Culture / C. Welch. — Basingstock, Hants : Macmillan, 1993. — 342 p.